

ОСОБЛИВОСТІ СЕМІОТИЧНОГО НАПРЯМУ В ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ США

Сьогодні питання інсталяції та розвитку різних критичних методів, течій і напрямів у літературознавстві викликають особливе зацікавлення, оскільки допомагають осмислити специфіку власне літературознавчих проблем та встановити напрямок розвитку всього літературного процесу в цілому. До того ж, без визначення та вивчення характерних рис кожного окремого напрямку не можна адекватно оцінити досягнення літературознавства і критики на сучасному етапі й окреслити їх можливі перспективи. Розвиток наукової бази українського літературознавства потребує накопичення і вивчення досвіду різних національних культур з метою його критичного аналізу й подальшого використання у вітчизняних літературознавчих дослідженнях.

До критичних напрямів, що здобули визнання у західній науці про літературу в ХХ столітті й досі залишаються актуальними, належить семіотичний. Традиційно семіотику (від грецького *semeion* – "знак") визначають як науку про знаки та знакові системи. Однак "семіотика" – термін полісемічний, який також може вживатися на позначення семіотичного методу, що передбачає розгляд різних об'єктів, подій чи феноменів як знаків.

Із 60-х років ХХ століття семіотичний метод почав активно використовуватися в літературознавстві різних країн світу. І сьогодні семіотичний напрям продовжує посідати одне з чільних місць як в американській, так і у світовій науці про літературу. Проте, незважаючи на інтернаціональність, його прояви мають свою специфіку в різних країнах. Семіотичний напрям в американському літературознавстві виявився сьогодні найменш вивченим у вітчизняній філологічній науці, тому видається необхідним проаналізувати розвиток літературознавчої семіотики у цій країні в контексті розвитку світової науки про літературу.

Мета статті полягає у з'ясуванні специфіки розвитку семіотичного

напряму в літературознавстві США в контексті розвитку світової науки про літературу.

Починаючи з 60-х рр. ХХ століття з'явилася низка досліджень як вітчизняних, так і закордонних авторів, де розглядалися проблеми використання семіотичного методу у вивченні літератури. Одними з перших аналіз структурно-семіотичного підходу до літератури представили Ю.Барабаш, Н.Автономова, І.Льїн. В активну полеміку з представниками семіотичного напряму вступили М.Храпченко, Л.Землянова, В.Крутоус. Загальну оцінку творчого доробку окремих представників семіотичного літературознавства запропонували у своїх роботах Г.Косіков, Н.Ржевська, С.Чаковський та О.Солоухіна. У працях вітчизняних дослідників (О.Козлова, Н.Нефедова, М.Зубрицької, М.Гіршмана, В.Федорова, О.Галич) зустрічаються лише окремі згадки про семіотичний напрям у літературознавстві Сполучених Штатів Америки. Проблеми, пов'язані з вивченням різних критичних напрямів, в тому числі семіотичного, обговорюються також дослідниками з Англії, США та інших країн (В.Лейтч, Ф.Лентріккіа, Дж.Грефф, Т.Іглтон, Р.Кон Дейвіс, Д.Лодж, Р.Шлейфер, Г.Вайт, В.Рей та С.Маїллокс, Р.Селден, Дж.Томпкінс, Ф.Райс, Р.Вейман, Дж.Беттерсбі та інші). Проте такі дослідження мають вибірковий характер, визначаються фрагментарністю й однобічністю.

З середини 60-х років ХХ століття семіотичні дослідження літератури ведуться майже в усіх країнах світу. У Франції яскравими представниками семіотичного літературознавства є Р.Барт, Ю.Крістева, Ц.Тодоров, А.-Ж.Греймас та багато інших учених. В американській семіотиці традиції Ч.Пірс та Ч.Морріса збагачуються внеском літературознавців: Р.Скоулза, Дж.Каллера, М.Ріффатерра, Т.Гоукса, С.Четмена, В.Стейнер, Н.Армстронг, Ч.Альтмана, Дж.Шеріффа, С.Віттіг, Г.Х'югса, А.Бергера та ін. Особливою плідністю характеризуються праці представників московсько-тартуської школи, очолюваної Ю.Лотманом. Активно розвиваються семіотичні дослідження в Італії, Японії, Німеччині та інших країнах.

Визначним для семіотичних досліджень у галузі літератури став якісно

новий підхід до художніх творів та літератури загалом. Семіотики вважають, що весь світ складається зі знаків, які поєднуються у різні семіотичні системи, подібні до мови. Літературу, разом з іншими видами мистецтва, вони розглядають як своєрідно організовану мову, одну з багатьох знакових систем. Основною метою семіотичного підходу є створення об'єктивної науки про літературу, встановлення специфіки літературного дискурсу, аналіз процедури утворення значення, визначення ролі читача й автора в цьому процесі, з'ясування зв'язків тексту з іншими текстами та навколишньою дійсністю, встановлення норм та правил літературної комунікації та сигніфікації, розгляд літератури як однієї зі складових культури, уніфікація різних видів знань, спираючись на принцип знака.

У літературознавстві США семіотика прийшла на зміну “новій критиці”, яка протягом тривалого часу займала провідну позицію в країні. У 60-ті роки ХХ століття зі зміною соціально-політичної ситуації, крахом ілюзій повоєнного десятиріччя, розчаруванням в екзистенціалізмі й марксизмі американське літературознавство опинилося в кризовому стані. Саме в цей час виникла нагальна потреба критично переглянути основні досягнення літературознавства та критики, по-новому оцінити їхній суспільний статус, перенести акцент на ті аспекти, які до цього часу залишалися поза увагою дослідників. У пошуках методології, альтернативної “новій критиці”, американські літературознавці звернулися до Європи, де чільне місце посіло французьке літературознавство. Тріумф семіотики та структуралізму у Франції безпосередньо викликав підйом семіотики в США, а праці Р.Барта, Ц.Тодорова, Ю.Крістєвої та інших літературознавців визначили напрямок семіотичних досліджень американських вчених.

Характерно, що семіотичний підхід до літератури почав розвиватися у США дещо пізніше, ніж в інших країнах. Перші праці американських літературознавців, присвячені комплексу структурно-семіотичних методів, з'явилися лише у 70-ті роки ХХ століття: “В'язниця мови” (1972) Ф.Джеймсона, “Структуралізм у літературі” (1974) Р.Скоулза, “Структуралістська поетика”

(1975) Дж.Каллера, "Семіологія та літературна теорія" (1976) С.Віттіг, "Структуралізм та семіотика" (1977) Т.Гоукса. Вони здебільшого містили аналіз концепцій французьких дослідників і мали на меті ознайомлення американської аудиторії з новими методологіями літературознавчих досліджень. У цей час американські літературознавці ще практично не розмежовували такі поняття як "структуралізм" та "семіотика".

Тільки з середини 70-х років, можливо, внаслідок отримання терміном "структуралізм" ряду негативних конотативних значень, а також в результаті зростання популярності загальносеміотичної теорії в найрізноманітніших галузях суспільного життя, американські літературознавці відмовилися від терміну "структуралізм" і цілком присвятили себе семіотичним дослідженням.

Наприкінці 70-х – 80-ті роки ХХ століття у США вийшли в світ основні семіотичні праці американських авторів, де були представлені їхні оригінальні концепції: "Пошук знаків" (1981) і "Обрамлення знака" (1988) Дж.Каллера, "Семіотика та інтерпретація" (1982) і "Влада тексту" (1985) Р.Скоулза, "Семіотика поезії" (1978) і "Виробництво тексту" (1983) М.Ріффатерра, "Знаки літератури" (1986) Г.Х'югса, "Кольори риторики" (1978) В.Стейнер, "Оповідання та дискурс" (1978) С.Четмена, "Знаки у сучасній культурі" (1984) А.Бергера, "Доля значення" (1989) Дж.Шеріффа тощо [1-6].

Слід зазначити, що семіотичне літературознавство розвивається у США в різних напрямках: розробляється семіотична методологія, обговорюються проблеми співвідношення семіотики та критики, обґрунтовується застосування семіотичного методу до літератури, розвивається семіотика читання, в центрі уваги дослідників - вивчення усього інституту літератури, прози та поезії, різних жанрів, поетичних фігур, розробляється понятійний апарат, досліджуються процеси комунікації та утворення значення, література зіставляється з іншими видами мистецтва тощо.

Найвагоміший внесок у розвиток семіотичного літературознавства зроблено Дж.Каллером, Р.Скоулзом та М.Ріффатерром. Здебільшого їхні дослідження визначили специфіку американської літературознавчої семіотики.

Дж.Каллер одним із перших представив основні семіотичні розробки французьких літературознавців американській аудиторії, пояснив найважливіші положення й специфіку нового підходу, вказав можливості використання семіотичного методу в літературознавстві США. У своїй книзі “Структуралістська поетика” (1975) він виступив за розвиток поетики, що вивчала б загальні закономірності літературного дискурсу [1]. Об’єктом його уваги стали норми та правила, що визначають літературу як систему. Результатом такого підходу стало введення у науковий обіг поняття “літературна компетенція”. При написанні цієї книги автор знаходився під владою хибної тенденції нерозрізнення семіотики та структуралізму.

Однак уже в наступній праці “Пошук знаків” (1981) Дж.Каллер повністю відмовляється від використання терміну "структуралізм" і займається виключно семіотичними дослідженнями [2]. Надалі вчений зосереджується на процесі сигніфікації, на вивченні інтерпретативних практик та технік і поясненні того, як текст може отримувати різні значення. Його також цікавить проблема інтелігібельності текстів. Центром його семіотичної концепції стають конвенції та коди, саме від яких, на думку семіотика, і залежить значення тексту. Американський дослідник не погоджується зі своїми закордонними колегами, коли пише про неможливість створення структури текстів або жанрів, адже в їх основі не лежить певна компетенція, що їх продукує. Оскільки літературну компетенцію може мати тільки людина, Дж.Каллер розробляє семіотику читання, центром якої є читач. Однак, на відміну від представників “критики читацьких реакцій”, він не розглядає читача як яскраву особистість, читач не наділений абсолютною владою над текстом, його діяльність суворо обмежується конвенціями та кодами.

В цілому, Дж.Каллер зробив суттєвий внесок у вивчення процесу надання текстові значення, він детально розглянув відношення *текст – читач*, здійснив спробу встановити норми та правила, що регулюють процес означування. Його аналіз конвенцій літературного дискурсу та культурних кодів був позитивно оцінений послідовниками. Дослідження Дж.Каллера мали теоретичну

спрямованість. Саме вони заклали методологічні засади семіотичного вивчення літератури у США.

М.Ріффатерр не тільки розвинув власну семіотичну теорію, а й запропонував шляхи її використання на практиці. У роботах “Семіотика поезії” (1978) та “Виробництво тексту” (1983) основну увагу дослідник зосереджує на вивченні сигніфікації. Оскільки для того, щоб текст набув значення, він має реалізуватися, вивчення читання стає центром діяльності семіотика. Він виділяє дві стадії читання: “евристичне” та “ретроактивне” [1].

Декодування тексту починається вже на першій стадії. Читачі референційно сприймають лінійну послідовність слів і через задіяння своєї лінгвістичної компетенції надають значення лінгвістичним знакам. Таке читання є буквальним, міметичним. На цій стадії читання значення тексту постійно змінюється при просуванні від початку до кінця тексту. Однак уже тут читач натикається на ряд “граматичних порушень” – метричних, фонологічних, риторичних моделей, які він не може зрозуміти, спираючись тільки на свою лінгвістичну компетенцію.

Для того щоб зробити текст інтелігібельним, читач має перейти на другу стадію читання. У процесі “ретроактивного” сприйняття тексту він читає ретроспективно, постійно узагальнюючи, виправляючи, переглядаючи у зворотному напрямі. “Грамматичні порушення”, виявлені раніше, тут сприймаються як варіанти однієї матриці й стають ключем до смислу. М.Ріффатерр наполягає на розмежуванні “значення” та “смислу”, перше розкривається на стадії “евристичного” читання, а останнє – при “ретроактивному” сприйнятті тексту. Особливу увагу семіотика привертає перехід від “значення” до “смислу”. Текст розглядається американським дослідником як знак, значення якого залежить від інтертекстуальних зв’язків, що знайшли своє вираження в ріффатеррівському понятті “гіпограма”.

М.Ріффатерр розвинув оригінальну теорію створення текстів. Він виділив два способи утворення поетичних текстів: експансію і конверсію. Експансія є трансформацією одного знака на декілька, тобто розширенням вихідного слова

чи речення – так званої матриці - у текст. Таке розширення може відбуватися за рахунок повторів, зміни граматичної природи елементів речення (займенників - на іменники, іменників на - групи, прикметників - на підрядні речення і т.д.), створення алегорій тощо. У теорії М.Ріффатерра експансії відведено провідну роль в утворенні текстів, саме вона є "принциповим генератором смислу" поетичних текстів і виконує функцію трансформування більш абстрактних мовних форм на більш конкретні знаки, образи [2].

Конверсія встановлює еквівалентність перетворенням кількох знаків на один "колективний" знак, тобто наданням компонентам послідовності однакових характерних рис. Щоб встановити, яка конверсія відбулася, як вербальна структура була перетворена, читач має зіставити послідовність (т.т. сам вірш) з гіпограмою (т.т. текстом, як він уявляється читачеві у претрансформаційній формі) і зробити відповідний висновок. Найчастіше конверсія відбувається просто зміною маркування елементів поетичного тексту з позитивного на негативне чи навпаки [2].

До недоліків семіотичної концепції М.Ріффатерра слід віднести проголошене ним закриття тексту в інтертекстуальному просторі, відмову визнавати існування зв'язків між реальністю та вигаданим художнім світом. Важко погодитися з його поглядами на роль автора, яка обмежується просто розташуванням уже відомого знання в новій послідовності.

У цілому, до специфічних рис семіотичного напрямку в літературознавстві США можна віднести такі: зменшення ролі лінгвістики, розвиток теорії, вивчення інституту літератури в цілому, надання переваги сигніфікації, розгляд літератури як вторинної системи, акцентування уваги на дослідженні конвенцій та кодів, вивчення процесу читання, орієнтованість на правила та норми, введення поняття "літературна компетенція", нівелювання ролі автора, розгляд читача як центру в семіотичних дослідженнях, актуалізація проблеми утворення значення, виділення різних рівнів значення, визнання множинності, але не нескінченності можливих прочитань тексту, проголошення антиреференційного характеру літературних текстів, тяжіння до простоти,

уникання складних схем та формул, відсутність антиідеологічної спрямованості, конформістський характер та прагматизм американської семіотики, введення основних надбань семіотичного підходу в педагогічну практику.

Підсумовуючи, зазначимо, що семіотичний напрям посідає чільне місце в американському літературознавстві. Семіотичні дослідження, започатковані у 60-ті роки ХХ століття, значно вплинули на розвиток як американського, так і світового літературознавства. Вони певною мірою визначили напрямок подальшого розвитку науки про літературу. Представники різних критичних напрямів або активно полемізують, або погоджуються з основними семіотичними положеннями. Семіотичний підхід став альтернативою традиційному вивченню літератури, здебільшого методології, розробленої "новими критиками". Семіотичне літературознавство повернуло в новому напрямку розвиток психоаналітичної, марксистської, феміністичної критики, "критики читацьких реакцій". Воно викликало розвиток постструктуралістської думки у США, сприяло появі численних культурологічних досліджень, активізувало деконструктивістську критику семіотичних положень.

Основним результатом введення нового методу стала активізація всього літературознавчого процесу, підвищення суспільного статусу науки про літературу, відкриття нових перспектив її системного вивчення, відхід від інтерпретації як основної практики вивчення художнього твору, розвиток теорії, "демістифікація" літератури, виведення її зі сфери таємного й пояснення науковими методами, актуалізація питань створення текстів, їх передачі, сприйняття та розуміння, розгляд взаємовідношень між автором і читачем у новому світлі, розвиток семіотики читання, ґрунтовне вивчення процедури утворення значення, спроба вирішення проблеми інтелігібельності, зосередження уваги на "колективних структурах" значення, аналіз текстів у взаємовідношеннях з іншими текстами, детальне дослідження культурних кодів та конвенцій, розгляд твору як продукту культури, розробка нового понятійного апарату, введення у літературознавчі дослідження практики

міждисциплінарного співробітництва, розробка семіотичної методології, яка дає можливість компаративного дослідження різних видів культури тощо.

Звичайно, семіотичне літературознавство виявило деякі недоліки власного методу: антигуманізм, розчинення індивідуального суб'єкта в інтерперсональних конструкціях, антиісторизм, надання переваги синхронічному підходу, інтерес до колективних структур, що може призвести до втрати унікальності окремого художнього твору, проголошення антиреференційного характеру текстів, закриття тексту в інтертекстуальному просторі, надзвичайне обмеження ролі автора, відмова від розгляду естетичної цінності твору, постійне прагнення досягнути тільки розумом те, що слід сприймати і душею, надмірне поширення категорії текстуальності, занадто абстрактна методологія, невизначеність термінології, тяжіння до схематизму та формалізації тощо.

Однак, незважаючи на недоліки, подальше використання семіотичного методу у літературознавчих дослідженнях видається перспективним, але виключно як одного з методів аналізу художнього твору та всього інституту літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Culler J. Structuralist poetics: structuralism, linguistics and the study of literature. - Ithaca, New York: Cornell university press, 1975. – XI, 301 p.

1. Culler J. The persuit of signs. Semiotics, literature, deconstruction. - Ithaca, New York: Cornell university press, 1981. – XIII, 242 p.

2. Riffaterre M. Semiotics of poetry. - Bloomington, London: Indiana university press, 1978. - 213 p.

3. Riffaterre M. Text production. - New York: Columbia university press, 1983. – 237 p.

4. Scholes R. Semiotics and interpretation. - New Haven, London: Yale university press, cop.1982. - XIV, 161p.

5. Scholes R. Textual power: literary theory and the teaching of English. - New Haven: Yale university press, cop. 1985. – XI, 176 p.